

Спогади про недитяче дитинство: німецька окупація Польщі у Другій світовій війні з перспективи єврейської дитини

Промову виголошено 15.02.2007 в кінозалі «Аполло» в Ѓорліці на заході

Товариства з підтримки синагоги м. Ѓорліца

Промова проф. д-ра Ліпмана у Ѓорліці

**Спогади про недитяче дитинство: німецька окупація Польщі у Другій світовій війні
з перспективи єврейської дитини**

Промову виголошено 15.02.2007 в кінозалі «Аполло» в Ѓорліці на заході

Товариства з підтримки синагоги м. Ѓорліца

Шановні пані та панове!

Це як справжнє диво. Я не можу в це повірити: я, кому повсякчас загрожував смертний вирок німців, сиджу тут і зараз у Вашому товаристві й розповідатиму Вам, як 66 років тому німці знищували народ, з якого я походжу, єврейський народ. Німці – найкультурніший народ у тодішній Європі – засліплені ідеологією Гітлера. На жаль, їм це цілком і повністю вдалося. Це робили цілком нормальні люди, такі, як ми чи Ви чи ті, хто тут зараз присутній, абсолютно звичайні батьки, брати, чоловіки, дядьки, племінники, зяті тощо. Одягнувши уніформи, вони стали жорстокими вбивцями невинних і беззахисних дітей, старих, жінок і чоловіків.

На жаль, я маю право так думати і так говорити про цей жахливий час. Пережите мною залишило в моєму житті глибоку рану. Для німців важким було «вигнання». Нам же судилося... знищення, ШОА... Голокост шість мільйонів євреїв!

Я, хто згідно з Мюнхенськими законами й остаточним вирішенням єврейського питання вважався «нижчою людиною» (нім. Untermensch), незважаючи на це, закохався в німецьку жінку й одружився з нею. Попри весь нелюдський досвід пережитого під час німецької окупації я все одно завжди вірив у перемогу добра над злом.

Мені важко говорити перед німцями про ці жахливі події, бо, можливо, серед Ваших близьких родичів були ті, хто вчиняв геноцид. Можна без перебільшення сказати, що вся Німеччина долучилася до цього «пекельного танцю».

Війна розпочалася 1 вересня 1939 року. У липні мені якраз виповнилося 8 років, і я закінчив перший клас загальної школи. До війни ми готувалися заздалегідь упродовж кількох тижнів. Ми побілили всі житлові кімнати та інші приміщення у цілому будинку й накупили харчів: два повних мішки муки й мішок крупи. Але найголовніше – ми побудували в саду бомбосховище. Це була яма шириною 3,5 м та довжиною 10 м у формі букви L, накрита дерев'яними балками та товстим метровим шаром землі.

По радіо казали, що німці не отримають від нас нічогоісінько, жодного гудзика. Ми слухали по радіо солдатські пісні, а також поради, як власноруч виготовити маску у випадку газової атаки. Так що до війни ми були готові!

Німці увійшли в наше місто наприкінці вересня з боку Словаччини. До кордону було рукою подати, однак з цього боку – південно-східного – їх ніхто не сподівався.

Німецькі загони пройшли нашою вулицею повз наш будинок тільки раз. Солдати були одягнені в добротну уніформу, добре доглянуті коні в супрягах тягнули великі гармати. У нашому домі розташувалися два офіцери й ординарець. Вони вели себе ввічливо й напевно знали, що ми євреї. Цілий день їх не було вдома, ввечері вони поверталися на військовому автомобілі. При собі завжди мали скручені топографічні карти чи рисунки. Ординарець охороняв кімнату офіцерів на другому поверсі, мив їх авто, яке, незважаючи на добру суху погоду, завжди було забризкане болотом. Батько казав, що вони, певно, об'їжджають нафтові джерела, нафтопереробні заводи та інші установи.

Десь через 10 днів одного вечора вони тихо, безшумно від'їхали.

А вже на ранок на нашій вулиці стояли радянські розвідувальні танки. Радянські солдати сиділи на броньованих машинах й по-дружньому всміхалися до дітей та перехожих.

Вони мали на собі дивні уніформи. Одяг, здавалося, був пошитий з покривал, пояс і взуття з високими холошами, на наш подив, були зроблені з парусини, а не зі шкіри. На гостроверхих шапках були нашиті одна над одною дві зірки. Більша була з тканини, а менша з металу. Обидві червоні. На металевій були зображені серп і молот.

Відтепер нас різного розміру зірки супроводжували скрізь і завжди: на вулиці, в школі, у кіно та при будь-якій іншій оказії. До них додалися портрети Сталіна, Леніна, Маркса й Енгельса. Мій батько, інженер-будівельник, мав будівельну фірму та лісопильню. У розумінні радянської влади наша сім'я належала до буржуазії. До цієї категорії належали також власники ювелірної крамниці, магазинів одягу, взуття та ін. Усю нашу власність було націоналізовано, а нам загрожувала депортація, як тоді казали, до Сибіру. Жити було дуже важко. Не було нічого, ні крамниць, ні товарів. Крамниці, що тепер називалися **«кооператорами»** розташувалися у віллах та будинках колишніх власників, які сиділи у в'язниці чи були заслані далеко вглиб радянської держави. Було важко купити основні продукти харчування. За хлібом доводилося вистоювати довгі черги. Ознаками радянської влади були пропаганда та їдальні. У школі, на роботі, скрізь відчувався типовий запах їдальні. Головними нашими продуктами харчування були переважно овочі з нашого городу.

Неприємності з радянською владою тривали до червня 1941 року.

Раптовий початок війни між Радянським Союзом та Німеччиною 21 червня 1941 року

Для росіян, що окупували нашу область, ця війна була як грім з ясного неба! Російське населення поспіхом тікало з міста, останніми його покинули війська, зруйнувавши перед тим електростанцію, вокзал та частину нафтопереробної промисловості. Борислав кілька днів був нічийною зоною. В останні дні червня у місто вступили німці. Військових було видно небагато, натомість аж кишіло представниками різної поліції (загальної, верхової, кримінальної, гестапо, команд СС). Наш край було названо Східною Галичиною й передано під владу Генерального управління.

Німецькі власті вже через тиждень дозволили українцям влаштувати перший єврейський погром як помсту за різню, вчинену над в'язнями Народним комісаріатом внутрішніх

справ (НКВС). Було вбито близько 240 чоловіків та декількох жінок. Німецька влада вводила дедалі строгіші обмеження щодо єврейського населення: часті обшуки, що супроводжувалися пограбуванням цінних речей, золота, срібла, килимів, дорогого хутра, картин та меблів. Численним поліцейським бандитські замашки були зовсім не чужі, й так вони днями й ночами шастали єврейськими будинками. Було оголошене розпорядження негайно здати всі радіоприймачі, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли та інші транспортні засоби й сільськогосподарських тварин. Євреям наказано користуватися тільки проїжджою частиною дороги й вітати німців звертанням «милостивий пане», знімаючи при цьому шапку. Ще одне розпорядження зобов'язувало євреїв носити пов'язку з зіркою Давида. Незадовго до цього було введено комендантську годину з 20:00 до 5:00. Навіть незначне її недотримання було дуже небезпечним і каралося високим грошовим штрафом, а то й смертю. Особливо тут відзначилися верхові поліцейські. У цей час було скликано також «єврейську раду» та «службу громадського порядку». Ще в липні німці провели дві акції (другий і третій погроми). При цьому було вбито близько 1500 дітей, жінок та старих. Їх розстріляли на краю міста неподалік бойні. У ці дні було засновано ще одну нову поліцейську частину, «українську допоміжну поліцію», яка діяла особливо жорстоко й нещадно.

З двох малих і бідних частин міста Борислава – Дебрів та Нового Світу – було враз створено «єврейський квартал». Цей квартал знаходився між териконами, що утворилися внаслідок видобутку озокериту (земляного воску), в заболоченій місцевості. Будинки тут не мали ані каналізації, ані електрики чи газу. Це були прості бідні халупи. Між єврейським та арійським кварталами можна було рухатися майже вільно, лише не можна було заходити в арійські крамниці чи будівлі, на яких висіли написи «Євреям вхід заборонений». Вийти з гетто було справжнім щастям, адже за його межами можна купити чи виміняти на щось хліб, кілька картоплин, шматок сала чи сахарин. Користувалася попитом м'яса, продукт відходів при виробництві цукру. Купували не на вагу, а на шматки чи літри. Дуже цінувалося зерно, пшениця й жито. Зерно змелювали вдома на кавомолці на муку, варили з нього густу кашу, яку потім поливали м'ясою або посипали шкварками – це була божественна на смак їжа.

Але й ця «розкіш» тривала недовго. Одного ранку біля 5-ї години ми почули крики, плач, лемент... команди й вигуки німецькою: давай, швидко, далі, далі, проклятий жид! Про всяк випадок ми перейшли у сховок, який обладнали одразу ж після переселення в гетто. Батько розумівся на будівництві й швидко знайшов підходяще місце. Ця акція (четвертий погром) тривала цілий тиждень. Ми весь час сиділи у сховку без води і їжі.

Найгірше було без води. Я жував хустинку, потім смоктав її. Це заміняло воду. Їсти не хотілося взагалі. Не відчували потреби в їжі. Десь через сім днів запанувала абсолютна тиша, на вулиці й скрізь. Ми зважилися вийти зі схованки.

У гетто

На вулиці були окремі перехожі. Не так, як раніше. Далеко на вулиці стояв шлагбаум з будиночком збоку. Там стояло кілька німецьких й українських поліцаїв. Наш будинок був

другий за шлагбаумом. Ми дізналися, що гетто перекрили. Тепер ми були закриті в гетто, контактувати з арійцями чи виходити на їх сторону було заборонено. Виходити з гетто можна було тільки організованою колоною на роботу і лише маючи при собі спеціальне посвідчення. Ті, що працювали на арійській стороні, забезпечували життєдіяльність гетто. Мій батько також належав до цих людей. Ми мешкали у двох кімнатах з кухнею, яка жахливо чаділа й задимлювала все помешкання. У каміні витяжки не було взагалі. Батько встановив, що попередній мешканець – арієць – зіграв із нами злий жарт і висипав кілька відер землі й будівельного сміття у димар. Другом євреїв він, певно, не був!

У квартирі, крім нас, жили брат мого батька, дантист, та його дружина й син. Він мав свій кабінет і лікарську практику. Доки його пацієнтами могли бути арійці, йому велося добре. Вони розраховувалися переважно продуктами, харчами. Коли гетто закрили, його роботи настав кінець. Я пригадую, як колись прийшов пацієнт-німець, поліцай кінної поліції. Дядько полікував йому кілька зубів. Після того німець зажадав, аби йому пошили штани та шкіряне сидло для їзди верхи. Його вимоги мали бути виконані безплатно.

Поступово життя в гетто ставало пеклом. Осінь і зима з дощами й морозами від -15 до -25 спустошували гетто. Харчів і речей для обігріву не було майже зовсім. Все, що можна було з'їсти й спалити, було з'їдене й спалене. Запанували голод, туберкульоз і висипний тиф. На будинках, де були хворі на тиф, висіли таблички, що застерігали: «висипний тиф». Зовні такий будинок сам здавався хворим: темні вікна, зачинені двері, навколо тиша й страшна порожнеча. З такого будинку виходила смерть. Грабарі тягнули підводи з мертвими вручну, часом їм допомагала рідня померлого. Вони проходили нашою вулицею кілька разів на день. Але найстрашнішим були діти, що вже знаходилися на межі життя й смерті й тихо шепотіли на їдиш: жінко, дай щось я їсти, я тебе прошу. Цих слів я не забуду до самої смерті.

Хвороби, голод і смерть стали буденною справою. Час від часу відбувалися облави, на вулицях, у будинках, під час яких схоплювали сотні людей. Полонених євреїв кидали у приміщення колишнього кінотеатру, поки їх назбирувалася певна кількість. Тоді їх цілими групами вивозили на розстріл у Белз чи в Браницькі ліси. Моя родина також ставала дедалі меншою.

Першим загинув дядько, швагро мого батька. Він не хотів ховатися, бо в Першу світову війну служив у німецькій армії й був відзначений Залізним хрестом. Його він показав німцям, звертаючись до них «товариші». Ті кинули хрест на підлогу, а його з усієї сили вдарили ногою, кажучи, що через таких євреїв вони програли Першу світову війну. Дядька кинули у вантажівку. Він помер недалеко від бойні. Наступними жертвами стала тітка Ешця, мамина сестра, та обидві її дочки. Потім загинула мати мого батька, бабуся Ребека. Майже одночасно з нею пішла з життя тітка Луся, дружина дядька, що був зубним лікарем, та їх син Тусек. Німецька машина смерті тепер по-справжньому набирала обертів. У Львові загинули два брати моєї матері, Леон та Мойше, з дружинами, двоюрідна сестра Мірка, що вчилася у гімназії. У Старжаві було вбито другу бабусю, матір моєї мами, дядька Якуба, матиного брата, його дружину й трьох дітей – Манека, Зосю і Лолу. Манек перед початком війни якраз закінчив гімназію. Їх родину розстріляли прямо на території їх

власної каменоломні. Неподалік міста Турка було замордовано ще одного маминого брата, Лейзора, та його дружину й двох дочок. Так було знищено всю близьку родину моєї матері, родину Готтлібів. Батькова родина в ході численних акцій, що відбувалися дедалі частіше й тривали все довше, також дуже зменшилася. На допомогу місцевим карателям прибували підрозділи СС зі Львова й Дрогобича.

У гетто ставало дедалі менше людей і все небезпечніше. Дядько, який був зубним лікарем, перебрався в інший дім, бо на другому боці вулиці була порожня квартира. Цей переїзд коштував його дружині та синові життя, через кілька днів їх вбили.

Одразу після приходу німців батька послали на роботу на лісопильню, яка до війни була його власністю. Лісопильню націоналізували (вона стала Державною лісопильнею), батько працював у три зміни. Багато дерева вивозили в Німеччину. Директором лісопильні став такий собі Фельзманн, німець з міста Гданська. Але, в принципі, мій батько, керував усім процесом виробництва. Працівникам-євреям не платили грошей. Вони отримували заробітну платню продуктами: хлібом, олією, крупами та ін. Батько керував лісопильнею так, що частина доходів йшла у кишеню директора. Директор, у свою чергу, залишав батькові у роботі багато свобод, також стосовно набору робітників. Так батькові вдавалося брати на роботу багатьох євреїв, в тому числі й мене. Для мене робота була справжньою благодаттю, адже я не мусив більше сидіти в гетто, чекаючи смерті. Ночами я також не вертався в гетто, де постійно велося полювання на дітей, жінок та старших людей. Ночами я спав у майстерні, де спорудив собі нічліг у великому ящику, заповненому тирсою та трісками. Директор особисто дозволив мені ночувати на лісопильні. Батько віддячив за це директору, подарувавши йому кілька дорогих картин зі своєї колекції, яку він передав на збереження одній українській родині, з якою ми дружили.

Таке щастя тривало понад рік. Відтак Фельзмання відкликали з лісопильні й послали на фронт. Казали, що він прийняв на роботу занадто багато євреїв. Гестапо час від часу вимагало видачі тих чи інших єврейських працівників, на що Фельзманн відповідав, що вони незамінні фахівці.

Наступним директором лісопильні став справжній баварець, який також дуже потребував допомоги мого батька. Він передав частину робітників-євреїв гестапо й мав спокійне сумління. Цілими днями він ганяв скрізь з двостволкою й батогом. Батогом від нього діставалося робітникам, що ставали покурити, а з рушниці він стріляв ворон, бо птахи забруднювали послідом дошки та балки. Я та ще один старший єврей прибирали та чистили площу, на якій зберігалася готова продукція. Ми мусили збирати відстріляних птахів. Мій напарник по роботі сумнівався, чи правильно ми робимо, закопуючи птахів, замість того, щоб їх зварити та з'їсти.

Директор зник так само швидко, як і з'явився. Зі своєї квартири він забрав усе, що тільки можна було. Батько свого часу побудував це помешкання та бюро на території лісопильні. До війни там жив бухгалтер зі своєю жінкою. Квартира була гарно облаштована.

Тепер директором став офіцер в чині капітана. Він був інвалідом, однієї руки бракувало аж до ліктя. Він був дуже високий і худий. До всіх ставився стримано й холодно. Батько часто підслуховував його розмови з гестапо й поліцією. Вони завжди стосувалися євреїв. Я про всяк випадок пішов з лісопильні, знову повернувся у гетто й дедалі частіше сидів з матір'ю в схованці. Коли хтось стукав у двері, ми одразу ховалися. Якось швагро батька, зубний лікар, запропонував, щоб ми перейшли у схованку до його пивниці. Це було досить надійне місце, адже в нього вдома завжди були німецькі пацієнти. Певно, дядько щось знав, бо над ранок в гетто почалася жахлива облава, після якої воно спорожніло. Ми заховалися в маленькій, темній пивниці без вікон, єдине вікно було засипане. Нас було 13 осіб. Коли запалювали свічки, то вони дуже швидко гаснули, бо в повітрі було занадто багато вуглекислого газу. У декого почалися приступи божевілля. До всього, повернувся пес дядька, якого той був віддав одній арійській родині. Він почав відпорпувати заховане вікно, увесь час відбігав на вулицю і повертався, наче хотів показати, що у підвалі хтось є. Це скінчилося для нього трагічно. Двоє чоловіків заманили його до вікна в іншій кімнаті, спіймали й задушили. Повернення додому після цієї облави я ніколи у житті не забуду. Ми мусили пройти через усе гетто. Була пізня осінь, темно й дуже вітряно. Нам не зустрілася жодна людська душа. Навколо було чути тільки стогін та стукіт відчинених вікон та дверей, з яких вилітали шибки, розбиваючись на друзки. Ця порожнеча й ці звуки здавалися бездонною прірвою. Ця акція виснажила не тільки нас, німці, видно, також втомилися, так що в гетто запанував хоч і короткий, але спокій.

Однак це виявилось спокоєм перед останньою бурею. Чоловіків, що працювали на переробці нафти і дерева, а також так званих інших фахівців, було переселено в казарми. Мій батько також потрапив туди, в один із «робочих таборів для євреїв». У гетто він приходив тепер раз чи двічі на тиждень. З собою приносив порцію заощадженого хліба, кілька картоплин, трохи маргарину чи лляної олії. У ці дні я дуже радів. Дома панувала справжня радість. Але ці світлі моменти я не пригадую. Мені здається, що я не можу пригадати й того, чи в той час хоч раз засвітило сонце, мені здається, що жодного разу!

Якось я з матір'ю був на вулиці, неподалік від будинку. Раптом всі люди почали тікати й кричати: «Вони нападають, німці, нападають...» Ми побігли у наш двір, до вхідних дверей. Однак ті виявилися зачиненими зсередини. Хто, коли й навіщо їх замкнув? На щастя, у зв'язці ключів виявився і ключ від нашого дерев'яного хліва. Я відчинив якомога швидше двері хліва, заштовхнув туди маму, замкнув двері на замок і кинувся за будинок, а звідти відомими мені вуличками та стежками геть з гетто. Опам'ятався на краю арійського поселення. Тут переді мною раптом щось виросло наче величезний пам'ятник – це був один з кінної поліції. Він погнав мене в напрямку гетто. Я був такий переляканий, що на його крики відреагував також криком: «Я не єврей! Я не єврей!» Тут мені на допомогу прийшли українські хлопці, що пасли корови неподалік і крикнули по-українськи: «Він не єврей! Він не жид! Ходи до нас!» Почувши це, німець повільно від'їхав, покинувши мене. Цих хлопців мені послав сам Господь Бог! Через якийсь час я безперешкодно дістався лісопильні, де працював батько. Але що сталося з мамою? Наступного вечора, коли все заспокоїлося, батько прокрався в гетто. Коли він побачив, що замок на нашому сараї залишився непошкоджений, а всі інші стояли відчинені, він одразу випустив матір. Вона

була ціла й неушкоджена, ще троє осіб, які також встигли заховатися там з нею, також. Я про них тоді з переляку геть забув. Не пам'ятав взагалі нічого. Мати розповіла батькові, як їм пощастило. Німці відчиняли сараї один за одним. Коли вони підійшли до нашого, один запитав другого: «Франце, де лампа?» Той, що якраз стояв біля нашого сараю, відійшов, через якийсь час повернувся, вдарив один раз по замку і пішов відчиняти наступний, останній. Чи все воно було в руці Божій, а чи це таке щастя? Після цього випадку з поліцією я залишився у батька в таборі. Мати була сама у будинку в гетто. Одного вечора по неї прийшли двоє поліцаїв з охоронної поліції. Вони хотіли забрати її на площу, де збирали євреїв для депортації. Мама просила відпустити її, пропонувала їм різні цінні речі, які були сховані надворі, але спершу хотіла зробити їм чаю. Вийшовши на кухню, вона кинулась відчиняти заґратоване вікно, дивом протиснулася крізь вузькі ґрати назовні й вистрибнула з вікна. Це справді було чудо. Вона одразу втекла на арійську сторону. Мати знала всі таємні ходи й виходи з гетто. Вона заховалася у наших довоєнних сусідів, в українській родині, яка врятувала нас вже під час першого погрому і на яку ми завжди могли розраховувати!

Табори примусових робіт і схованки

У липні 1943-го гетто було остаточно розформоване. Тепер німці постійно прочісували табір. Вони шукали й схоплювали членів сімей євреїв, які там офіційно працювали. Батько таємно провів мене у схованку до матері, яка переховувалася в наших друзів-українців. Схованка знаходилася за купою сіна на даху стайні. У стайні була ще одна схованка, недалеко біля вхідних дверей, де стояла січкаря. Там був невеликий підвал для зберігання буряків, в який можна було потрапити через маленькі дверцята у підлозі. У цей підвал нас мусив хтось впустити, а потім зачинити за нами дверцята. Підвал був такий малий і неглибокий, що просунутись в нього можна було тільки лежачи на спині чи на животі. У такій позі доводилося лежати впродовж багатьох годин, з п'ятої вечора до п'ятої ранку. Вранці приходила селянка доїти корів, випускала нас з підвалу й давала їсти. Ми могли вмити обличчя й руки й мусили знов повертатися у мале підземелля, то на животі, то на спині. У підвалі ми ховалися взимку, бо там було тепліше. А влітку ми сиділи на горищі. Горище стайні було покрите бляхою. У сонячні дні було спекотно, як у Сахарі. Ми мочили простирадла у відрі з водою, викручували їх і загорталися в них. Ховатися на даху було набагато краще. Я спостерігав за птахами, які сідали на дах стайні й здіймалися за найменшого поруху. Я хотів також стати пташкою і могти літати на волі. Крім цього, я мав ще одне заняття. Я спостерігав за павуками, як вони снували свої павутини, як ловили мух, висмоктували з них все і викидали сухі рештки з павутини геть. Я також ловив мух і кидав їх у павутину. Павуки цікавилися ними й пожирали їх. Але деколи мухи відскакували від павутини й намагалися тікати. Я перешкоджав їхній втечі, викидав їм крила, деколи ноги. Якось я став свідком народження мишенят, відтак спостерігав за їхнім дитинством.

Так минуло понад 7 місяців. Батько відвідував нас у цей час кілька раз. Оскільки неподалік нашої схованки було спіймано кілька євреїв, то наші добродії переховали нас на поле у стіг сіна. Це було безпечніше і для господарів, адже вони могли б у разі небезпеки сказати, що не знали про те, що ми там ховаємося.

Коли у таборі було відносно спокійно, мій батько брав мене з собою «на відпочинок» у табір. На території табору було підприємство з виробництва лопат. Начальником цього виробництва був батьків знайомий, який на прохання батька доручав мені гострити лопати. Найгірше було тинятися в таборі без роботи, тим більше дітям, яким особливо загрожувала небезпека. Я спав на нарах вгорі разом з батьком. Справжнім покаранням були воші та клопи. У таборі була кімната, де милися та чистилися від вошей. Я робив це з великою пристрасстю. Батько придумав метод боротьби з вошами. Під сорочку на плечі треба було покласти чисту випрану хустинку. Десь хвилини через 20 вона була повна вошей. Тоді її треба було зняти й добре витрусити, найкраще над відкритим вогнем. Я також мав свій метод, щоб очистити нари від клопів. Я підносив до кожного з'єднання полум'я свічки, й піджарені клопи бігли вниз, як вода з крана. Якось за цим заняттям мене застала ціла група гестапівців під час нічного обходу. Я не помітив, як вони увійшли. Батько заціпенів з жаху. Вони якусь мить спостерігали за мною, а потім сказали: «Ти добре робиш, роби так далі». Після роботи давали пайок – суп з брукви з капустою та восьму частинку 2-кілограмового хліба, тобто 250 грам.

Настала осінь. Якось у майстерню прийшли українські жандарми, вибрали кількох хлопців та мене, наказавши йти з ними. Під час кількогодинного чекання я чого тільки не передумав. Тоді нам повідомили, що нас призначено готувати запаси картоплі на зиму. Рови для цього були вже викопані. Вони мали 20 м у довжину, 3 м в ширину та 1 м у глибину. Ми вистилали рови соломкою, клали на неї картоплю, зверху знову слали соломку, а потім засипали викопаною землею. Цій роботі не видно було кінця-краю. Постійно під'їжджали нові підводи, заповнені картоплею. Робота тривала до настання темряви, і так впродовж декількох тижнів. Тим часом ми почали красти картоплини й ховати їх у холоші, які внизу були зав'язані мотузкою. Ми опускали картоплини у холоші через дірки в кишнях. В кожній штанині поміщалося 8-10 картоплин. Якось після роботи український охоронець примусив нас бігти до охорони, чого ми зробити, зрозуміло, не могли. Ми мусили спустити штани, вийняти картоплю і так зі спущеними штанами йти до охоронців. Там нам наказали лягати на лавку й дали по 25 ударів батогом. Я не кричав, можливо, тому отримав менше. Одному з друзів, який дуже кричав, вони дали явно більше. Його крики їм очевидно подобалися. Картопля була для нас дуже важлива – як в гетто, так і в таборі. У гетто мати варила одну картоплину лише для мене або ж пекла її на плиті поряд з каструлею. У таборі терту картоплю пекли у великій формі, викладаючи її шаром 15-20 см. Називали її *дерибеник*. Це для нас був заміник хліба.

Табір знаходився у колишній казармі, там поміщалося біля 400 осіб. Більшість людей працювали поза територією табору, вони йшли з нього о 5-й ранку й поверталися біля 17 год. назад. Усі приміщення й будівлі, а також конюшні були зайняті. Ми жили у величезній конюшні, де знаходилися біля 40 нар й величезна плита, в якій палили дровами. Вечорами плита завжди використовувалась – на ній варили, пекли, сушили білизну, одяг, черевики тощо. Біля плити завжди тіснилися люди. У таборі я також заробляв, виготовляючи нарукавники з зірками Давида. Для цього батько приносив мені картон для малювання та цигарковий папір. Двоюрідний брат матері, який був рентгенологом, дав мені використані рентгенівські плівки. Від шевців, які працювали у таборі, я отримував шнурівки й люверси.

З брістольського картону я за шаблоном вирізав зірку Давида, підкладав під неї копірку й еластичний чи брістольський картон. Потім накривав усе прозорим целулоїдом, емульсію з якого змивав водою. Усі шари скріплювалися двома люверсами – нарукавник готовий. Я продавав їх, ходячи вечорами по всіх приміщеннях. На зароблені гроші купував собі солодку булочку чи тепле молоко, яке одразу на місці випивав.

Минуло три тижні, може, трохи більше. Я відчував себе зараз дорослішим, хоча насправді й не підріс, бо весь мій одяг – сорочка, куртка, штани й пальто – були на мене якраз. Лише светр трохи зменшився й підгорів під час виведення вошей. З першого дня переселення в єврейський квартал проблеми були тільки зі взуттям. У першу ж ніч нас обікрали. Бандитам було нескладно, бо майже все ще було запаковане. Ми вдавали, що спимо, аби бандити не взяли нас особисто. Так я втратив єдині свої черевики, які мав на виріст. Під час роботи на лісопильні мені за розподілом дісталися дерев'яні черевики. На жаль, вони були занадто великі. Столярі натиснули в них тирси, яку обгорнули газетою. Лише тоді я трохи ожив. Це взуття мало дві переваги: в них було дуже тепло ногам, а друга важлива їх функція – я виглядав вищим. Ці черевики я носив ще кілька тижнів після звільнення.

Влітку 1943 р. з батьком сталася погана пригода. У бюро він підслухав розмову директора лісопильні (капітана вермахту) з гестапо, що той схиляється до думки видати їм усіх євреїв, що працюють на лісопильні. Через якийсь час батько пішов до директора із проханням звільнити його з роботи, мотивуючи це тим, що хотів би працювати за своєю професією, тобто на будівництві. Директор підійшов до батька й з усієї сили вдарив його ногою в пах. Батько на якусь мить опустився на підлогу. Директор кипів від злості й кричав, що він зараз же подзвонить поліції, аби його забрали. Батько, не довго думаючи, кинувся тікати з бюро, відтак через задні ворота лісопильні. Він заховався у свого швагра, зубного лікаря. Близько тижня він залишався там у схованці, слідкував за тим, чи його не шукають, і намагався знайти нове місце роботи, цього разу в нафтопереробній галузі. Дядько в усьому йому допомагав, і коли батько пересвідчився, що його не переслідують, почав працювати в Карпатській нафтовій компанії, директором якої був Бертольд Байтц. Він дуже допомагав єврейським робітникам. Він запобігав цілковитому знищенню євреїв Борислава, говорячи про необхідність зберігати їх як фахівців. За це після війни він був нагороджений медаллю «Яд Вашем». З серпня 1943 р. батько знову приступив до роботи.

Пізньої осені у таборі з'явилася моя мама. Вона була дуже виснажена від перебування у схованці в конюшні. Через кілька днів відпочинку, видалення вошей та ванн у «банному приміщенні» вона знову стала на ноги. Мама отримала роботу в таборі на кухні. Ми знову були разом, яке щастя. На цей час цілих родин вже не було. У таборі дітей та жінок майже не було видно.

На початку 1944 р. в таборі дедалі частіше почали з'являтися гестапо та есесівці. Мешканців охопив жах. За найменший проступок покаранням було нещадне побиття, інколи прилюдне, або ж позбавлення раціону продуктів. Дядько, батьків брат, також жив у казармі, після смерті дружини й сина він працював у зимовій технічній службі у віддаленій частині Борислава. Йдучи на роботу, він брав своє ножне свердло й найнеобхідніші

інструменти для лікування зубів. Все це він носив з собою у рюкзаку. Охоронцям він віддавав частину зароблених грошей чи продукти. За це вони дозволяли йому знімати кімнату в одному арійському будинку й приймати пацієнтів. Дядько контактував з різними людьми і йому вдалося організувати для нас усіх схованку.

У таборі ставало дедалі небезпечніше. Почалося з того, що стали пропадати окремі робітники й цілі групи робітників. Вони просто не поверталися у табір, він них не лишалось жодного сліду. Батько продав останню цінну річ, яка в нас залишилася, мамин перстень з діамантами у декілька каратів. За нього він отримав близько 140 000. На той час це була неабияка сума.

У березні 1944 р. ми втекли з табору, приєднавшись до колони євреїв, які йшли на роботу на арійську сторону. Пізно вночі ми прийшли у дім української родини, яка була готова за гроші нас прихистити. Цю схованку нам організував дядько, батьків брат, який мав долучитися до нас пізніше. Через декілька днів батько збудував у помешканні «сліпу» стіну, заклавши її від підлоги до стелі клітками з кролями. У схованку можна було потрапити через відкидну задню стіну, яка була прикріплена на шарнірах до однієї з кролячих кліток. Схованка була ідеальна й добре замаскована. Всередині було зручно, на підлозі лежали два мішки, набиті соломкою, постільна білизна, і ще було вільне місце розміром 3м x 1м, де можна було «по-справжньому» прогулюватися. У схованці панувала напівтемрява. Кілька годин на день ми світили гасовою лампою, і я міг трохи вчитися. Цей дім надзвичайно добре оснащений підручниками і книгами для читання. Найбільше було книжок по ціні 5 грошів. Батько час від часу йшов нібито принести гроші, які він в когось брав, щоб платити за схованку. Ми боялися казати, що мали гроші при собі, бо були випадки, коли втікачів, як ми, обкрадали й видавали німцям, або в кращому випадку викидали на вулицю. Наша господиня час від часу навідувалась до нашого дядька туди, де він приймав пацієнтів, намовляючи його якомога швидше приєднатися до нас у схованку. Той увесь час зволікав, відкладаючи втечу на наступний тиждень, на три дні і т.д... Наприкінці травня чи на початку червня 1944 р. табір одного дня раптом було ліквідовано. Усіх, хто там перебував, було депортовано до Кракова-Плашова (у концтабір Плашов). Батьків коханий брат також опинився там і там загинув. Ніхто з тих, що потрапили туди, не залишився у живих!

Якогось дня всередині липня наша господиня серед білого дня вбігла у наше помешкання, кричучи «втікайте, німці йдуть». Ми, не розмірковуючи, кинулися надвір і були спершу цілковито засліплені денним світлом і сонцем. Ми нічого не бачили, провівши ледь не п'ять місяців у майже цілковитій темряві. Через якийсь час я перший отямився й побачив вдалині пшеничне поле, відтак потягнув батьків за собою в тому напрямку. Там ми заховалися до ночі. Лише пізніше ми помітили, що були майже роздягнені. Я не встиг взути мої дерев'яні черевики. Вночі ми повернулися близько до будинку, де була наша схованка, спостерігали, що робиться там і навколо. Мама підійшла до будинку й постукала у вікно. Господиня вийшла, тримаючи в руках мішок із нашими речами. Більше вона в жодному разі не хотіла нас переховувати. За гроші, які вона отримала від нас під час нашого перебування, вона купила шмат поля і дві корови та зробила весілля свого сина в

домі нареченої. Більше гроші їй були не потрібні. Вона не була жадібна, вона здійснила свої бажання, а разом з тим урятувала нам життя. За це вона заслужила похвали. Найважливіше, що ми живі. Чи ж це не дивно, говорив зазвичай мій батько.

Тієї ж ночі ми, майже бігцем, дісталися нашого кварталу в Гірському Потоці. Тут ми почувалися як вдома. Ми сиділи в гущавині між двох пагорбів, десь за три кілометри від найближчої будівлі. Вночі мати пішла до сусідки, в якої ми раніше переховувалися. Вона ніяк не могла вирішити, чи сховати нас знову, чи ні. Не казала ані так, ані ні. Мати, вернувшись тієї ж ночі до нас, принесла нам трохи їжі й невеликий казанок. Води ми мали досить, бо на дні ущелини протікав струмок. Так минуло два, а може й три тижні. Ми почувалися тут добре. Співали птахи. Жебонів струмок. Вдень і вночі було тепло. Через якийсь час ми почули вдалині дивний грім й побачили на горизонті особливі блискавки. Батько сказав, що це може бути артилерія. Фронт наближався. Раптом, на нещастя, вгорі на краю ущелини, метрів за 250 від нас, з'явилося троє німецьких солдатів. Наперевіс вони мали автомати. Вони повільно йшли під гору й уважно дивилися собі під ноги, не озираючись. Ми сиділи в густих кущах, але ж диявол не спить... Трохи пізніше роздався постріл, прямо наче над нашими головами. На щастя, він не повторився. Після обіду недалеко від нас знову пройшов німець з металевим ранцем. Так повторювалось два дні. Потім запанувала тиша. Ми все ще лежали тихо не ворущачись. Не ївши, не пивши, ми не знали, що навколо нас відбувається і чи ці німецькі солдати ще десь неподалік. Через два дні тиші ми в сутінках зважилися підійти до будинків. Виявилося, що там спокійно й тихо. Всередині панувала напівтемрява. Час від часу у прочинених дверях спалахувало світло й хтось виходив надвір. Урешті-решт мати зважилася піти до сусідки й через кілька хвилин повернулася, гукаючи з усієї сили, щоб ми підходили! Вже прийшли радянські війська! Вони вже два дні тут! Того ж вечора ми повернулися в наш будинок. Як виявилося, на першому поверсі жили двоє квартирантів. Другий поверх був вільний і порожній. Лише стіни й підлога. Ми знову були вдома, всі разом, живі й здорові. З речей, які ми мали з собою, ми зробили на підлозі ліжка, але ніхто з нас не міг заснути. На радість ми були збуджені й збентежені. Найгірше залишилося позаду, ми справді були вільними! Ми досі не могли в це повірити. Але це було правдою. Ми знову й знову мусили пересвідчуватися в тому, що це дійсність! Лише вранці, після безсонної ночі, вийшовши надвір, я почав повірити у це диво. Кошмарний сон тривав три роки й два місяці. Нам вони здавалися цілою вічністю. У наступні дні, проходячи повз будинки бабусі, дядька й тітки, що знаходилися неподалік від нашого на тій же вулиці, я відчував безмежну порожнечу й біль у серці.

З 18 000 євреїв, які до війни жили в Бориславі, врятувалися десь 150 осіб. З нашої рідні за час німецької окупації загинуло 38 осіб, а враховуючи ще віддалених родичів – цілих 70.

Радянські війська звільнили нас 17 серпня 1944 року. У березні 1946 р. ми покинули Борислав. Ми виїхали до Нижньої Сілезії, у Фрідланд. Батько сказав, що Мойсей вдруге вивів нас із полону.

Наостанок я назву неповний список тих німецьких злочинців, що діяли у Бориславі й імена яких я назавжди запам'ятав. Хай вони будуть назавжди прокляті й засуджені:

Гільдебранд з гестапо

Мітас, Гульден, Пелль, Немец з охоронної поліції

Перець з української допоміжної поліції

Переклад з німецької Оксани Матійчук

